

Luotettava ja täsmällinen etymologinen sanakirja – vaikei ongelmaton

Ulla-Maija Kulonen

Kaisa Häkkinen: *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. WSOY 2004, 1633 s.

Kaisa Häkkisen viime vuonna ilmestynyt *Nyky-suomen etymologinen sanakirja* on uudistettu ja täydennetty painos hänen vuonna 1987 ilmestyneestä useaan painokseen yltäneestä *Nyky-suomen sanakirja* -sarjassa ilmestyneestä etymologisesta sanakirjastaan. Näin voinee huolta sanoa, vaikka tuore kirja onkin kokonaan uudestaan kirjoitettu. Siinä on kuitenkin sama yleisöystävällinen ja maanläheinen perusidea esitystapa. Aineisto vain on moninkertaistunut. Kun Nyky-suomen sanakirja -sarjan *Etymologinen sanakirja* selitti suomen kielen tuhat yleisintä sanaa, on uudessa *Nyky-suomen etymologisessa sanakirjassa* hakusanojen määrä n. 6000, lisäksi hakemiston kautta löytyy selitys vielä tämän lisäksi sadoille sanoille, jotka sisältyvät sana-artikkeleihin. Sanakirja täyttääkin nykyisessä laajuudessaan jo epäilemättä jokapäiväiset etymologian tarpeet.

Kun sanakirjaan on lupa mahdollistaa 6000 hakusanaa, ei joudukaan enää tekemään ns. ki-

peitä ratkaisuja sanojen karsinnassa. Kirjasta on jätetty pois runsaasti murteellista sanastoa, joten kirjakielen perussanavarat on saatu sisällytetyksi siihen jo varsin kattavasti, ja mukaan on mahtunut paljon vierassanojakin. Näiden selityksessä Häkkisellä on ollut epäilemättä varsin suuri apu kirjaa toimittaneen Kalevi Koukkusen taannoisesta vierassanojen etymologisesta sanakirjasta *Atomi ja missi*.

Missä on 'siili'?

Häkkinen noudattaa hakusanojen valinnassa samaa periaatetta kuin edellisessä etymologisessa sanakirjassaan: vastoin etymologisen leksikografian yleisiä periaatteita hän ei pitäydä pelkästään perussanoissa (johtamattomissa ja yhdistämättömissä sanoissa), vaan kirjoittaa erillisiä artikkeleita myös sellaisista sanoista kuin *osake*, *osallistua* ja *osasto* (kaikki *osa*-sanan johdoksia), *lasketella* ja *laskeutua* (*laskea*-verbin johdoksia) tai *pääty*, *päätyä*, *päättää* ja *päätös* (kaikki *pää*-sanaan liittyviä). Joskus syynä on

selvästikin se, että uudissanan muodostaja ja käyttöönottaja on tiedossa, jolloin tästä voi olla lukijalle iloa. Toisinaan kuitenkin tyydytään toteamaan sanan johdosetymologia ilman varmaa tietoa kirjallisesta ensiesiintymästä tai sitten ensiesiintymä ei olekaan sanan nykyinen erikoismerkitys kuten *lasketella*-verbillä. Joidenkin osalta voidaan antaa kiinnostavia kytkentöjä naapurikieliin (kuten *päättää* sanan kohdalla) ja selittää merkityksen laajennukset käännöslainoina. Tällaista tietoa perinteisistä suomen kielen etymologiasta sanakirjoista ei juuri löydy.

Tavallinen suomen kielen harrastaja saa siis kirjasta selityksen lähes jokaiseen sanaan, johon voi kuvitella kiinnostuksen heräävän. Yhtä puutetta en kuitenkaan ymmärrä: yksi suomen kielen kiinnostavimpia sanoja on *siili*, koska se kuuluu kielen vanhimpaan uralilaiseen kerrostumaan, vaikka siilit on tuotu Suomeen etelästä vasta 1800-luvulla. Arvoitus voitaisiin selittää sillä, että sana on suomessa lainaa viron kielestä. Sehän on taivutuksensakin perusteella nuori sana, koska sen vartalo päättyy *i*:hin (*siili*: *siilit*) eikä *e*:hen kuten vanhoilla sanoilla yleensä (*hiiri*: *hiiret*). Olin kiinnostunut lukemaan Häkkisen kannan tähän ajatukseen, mutta *siili*-sanaa ei löydy tästä kirjasta, ei hakemistonkaan perusteella. Sen sijaan kyllä nuorehko ruotsalainen laina *iiliskotti* löytyy. Siilin puutetta ei välttämättä edes huomaisi ilman tällaista vastapoolina melko marginaalista sanaa, jonka alkuperäkin on hyvin läpinäkyvä.

Merkkien selitykset

Sanakirja-artikkelit ovat hyvin perusteellisia, sanakirjagenren kannalta poikkeuksellisen proosamaisia ja juurta jaksain selittäviä. Tämä on tekijän tietoinen valinta. Sanojen alkuperä on se ala kielitiedettä, jolla oikeakielisyyden ohella tiedetään olevan eniten kiinnostusta ei-kielitteilijöiden parissa ja siksi Häkkinen on halunnut kirjoittaa tekstiä, jota ilman kielitieteellistä koulutustakin on mahdollista ymmärtää. Tässä hän on epäilemättä onnistunut.

Artikkeleiden suorasanaisuudessa on pari silmään pistävää seikkaa, jotka huomaa varsinkin jos kirjaa lukee muutamankin sivun peräjälkeen tai valikoiden useita yksittäisiä artikkeleita. Koska jokainen artikkeli on itsenäinen kokonaisuus, on jokainen alkuperälaji selitettävä samalla tavalla uudestaan jokaisen sanan kohdalla.

Piirre, joka toistuessaan jonkin verran häiritsee nimenomaan sanojen alkuperästä kiinnos-

tunutta lukijaa, on se, että sana-artikkeli usein alkaa suorasanaiseen muotoon puettulla merkityksenselityksellä. Joskus se voi toimiakin, kuten ”Korppia merkitsevällä *kaarne*-sanalla on vastineita –”. Vaan mitäpä arvellaan näistä (samalta aukeamalta): ”**kaapu**. Hartioilta riippuvaa väljää päällysvaatetta merkitsevä *kaapu* on lainaa [–] **kaarna**. Korkkisolukkoa sisältävää paksua puun kuorta merkitsevän *kaarna*-sanana [–] **kaarti**. Henkivartiostoa tai sotaväen tiettyjä joukko-osastoja merkitsevä *kaarti* on lainaa [–] **kaasu**. Vailla määrämuotoa ja määrättilavuutta olevaa ainetta merkitsevä *kaasu* on alkuaan –”. Jotkin ovat suorastaan huvittavia, esim. ”**auto**. Nelipyöräistä maalla kulkevaa ajoneuvoa merkitsevä *auto* –” (pyörillä kulkeminen kuuluu jo valmiiksi ajoneuvon määritelmään), ”**hyypiö**. Kummallisen henkilön, omituisen hiipparin tms. nimityksenä tunnettu *hyypiö* on vanhastaan–” tai ”**lahna**. Huomattavan litteää särjensukuista kalaa (Abramis brama) merkitsevälle *lahna*-sanalle –”. Entä ”**koulu**: Etenkin alempia oppi- ja opetuslaitoksia merkitsevä *koulu* –”. Onhan meillä *korkeakoulutkin*, joiden opiskelijat, jopa yliopiston, nykyään ainakin Helsingissä sanovat menevänsä *kouluun*.

Merkityksenselitykset ovat näennäisen tarkkoja, mutta juuri siksi toisinaan jää kaipaamaan nykyisin keskeisiä merkityksiä, kuten esimerkiksi sanalle *laatta* ’levyn tai litteän kiven’ ohella sisustuksen pintaelementtiä, keraamista laattaa, tai verbille *ladata*, joka Häkkisen mukaan merkitsee ”aseen panostamista”, merkitystä ’siirtää ohjelmia, dokumentteja tms. tietokoneeseen tai muuhun tietovarastoon (kuten esim. kannettavaan musiikkisoittimeen)’, joka on käännöslaina. Sanan *laboratorio* merkityksenselitys on etymologinen, kun sen sanotaan merkitsevän ”kokeellisiin tutkimuksiin käytettävää työhuonetta”. Kaikki sana-artikkelit eivät kuitenkaan tällaista merkityksenselitystä sisällä, ja useimmista sen olisi huoletta voinut jättää pois, kun hakanat kuitenkin ovat enimmäkseen keskeistä suomen kielen sanastoa.

Hyvänä esimerkkinä toisesta ääripäästä, jossa itse hakusana lienee nykykielen käyttäjän kannalta ymmärrettävämpi kuin sille annettu selitys on ”**mäntä**. Etenkin kirkon mäntää tai hierintä merkitsevällä *mäntä*-sanalla –”. Mäntä kai on nykyään tutuin auton konepellin alla, ”etenkin” siis kai pikemminkin ”vanhastaan”. Ja kukapa kansatiedettä tai murremaantiedettä harrastamaton nykyään tietää, mikä on *hierin*? Silloin kun merkitys paljastaa jotain sanan al-

kuperästä, sen voisi hyvin sijoittaakin selityksen lomaan.

Luotettavat etymologiset selitykset

Itse etymologiset selitykset ovat luotettavia ja täsmällisiä. Monien sanojen kohdalla tekijä joutuu ottamaan kantaa useamman mahdollisen selitysvaihtoehdon välillä, ja näissä tapauksissa enimmäkseen perustelee kantansa hyvin. Toisinaan useita selityksinä esitellään tasa-arvoisina alkuperävaihtoehtoina, toisinaan taas tekijä tyytyy toteamaan lyhyesti, että toinen selitys on "todennäköisempi". Itsekin joitakin etymologisia selityksiä esittäneenä vierastan fraasia "paremman selityksen puutteessa", joka sekin toistuu jossain määrin tiuhaan.

Ihailtavan perusteellisesti Häkkinen on pystynyt seuraamaan etymologian alan julkaisuja ja ottamaan huomion laajasti aivan uusimpiakin teorioita. Kirjallisuusviitteet sisältävät etymologisten sanakirjojen ja kokoomateosten lisäksi paljon uusinta etymologista tutkimusta. Tosin esimerkiksi sanan *tökötti* kohdalta puuttuu viittaus Vesa Jarvan väitöskirjaan (2003), vaikka sana oli yksi neljästä väitöskirjan keskeisestä tutkimuskohteesta, ja Jarvan kirjassa on kuvattu laajasti koko sanapesyeen murremaantieteellinen levikki ja sanan siirtyminen asteittain konkreettisesta tuohitervan nimityksestä ekspressiiviseksi yleissanaksi.

Selitykset ovat varsin seikkaperäisiä: lainaselitykset esittelevät usein myös sellaisia lähtökielen rekonstruoitujakin muotoja, joista sana voisi olla lainattu, samoin kuin omaperäisistä sanoista suomalais-ugrilaisen kantakielen rekonstruoituja muotoja. Varsinkin näiden viimeksi mainittujen funktiota voi jossain määrin kyseenalaistaa, varsinkin kun tekijä joutuu tässä ottamaan kantaa äännehistorian koulukuntaeroihin ja näin tilanteessa, jossa edelleen useampikin kantakielen äännejärjestelmä on avoimessa kilpailutilanteessa, siten avoimesti valitsemaan puolensa. Mutta ilmeisesti hän onkin varma kannastaan. Se on joka tapauksessa toinen kuin se, jota enimmäkseen nykyiset suomalaiset äännehistorioitsijat noudattavat ja poikkeaa myös unkarilaisesta vallitsevasta traditiosta. Sanan *aurinko* kohdalle on kuitenkin lipsahtanut uudemman rekonstruktioivan mukainen **kąjǎ*, kun *kajastaa*-artikkelissa vartalon suomalais-ugrilaiseksi muodoksi esitettän *kaja*-

Sanastossa paljon selittämätöntä

Suomen kielen keskeisessäkin sanastossa on edelleen paljon selvittämätöntä, ja varsin usein Häkkinenkin joutuu toteamaan sanan alkupe- rältään tuntemattomaksi.

Esimerkiksi sanan *aamu* pohdinta on ansio- kasta ja perusteellista, mutta pohdinnan anti ei ole kummoinen. Sanan yhdistäminen *ammoin*-sanaan toisi sille etäsukukielieen saakka ulottuvan kunnollisen alkuperäselityksen, ja tätä on monasti yritettykin. *aamu*-artikkelin alkupuolella Häkkinen valittaa *aamun* ja *ammoin*-partikkelin merkityseroja, mutta puolivälissä jo toteaa, että perusongelma on äänteellinen yhteen- sopimattomuus. Koska sekä pitkä *aa* (ja *ää*) että pitkä *mm* ovat tunnetusti suomessa myöhäisiä äännejä (myöhäiskantasuomen uudennoksia) on juuri näitä äännejä sisältävien sanojen variaatio nykyisissä itämerensuomalaisissa kielissä helposti ymmärrettävissä. Sitä on paljon ja lisäksi sitä tapahtuu sanoissa, joiden merkitys on tavalla tai toisella affektiivinen, mikä sallii vak- kapa juuri kuvatusen kaltaisen osittaisen sanojen venyttelyn. Samalla tavalla kuin *aamu* ja *ammoin* kuuluvat yhteen (varsinkin kun Agricola- kin on käyttänyt sanoja *amu*, *amut* ja *aamut* 'kauan sitten'), voidaan myös selittää *kamala*, *kaamea* ja *kammotta(v)a* (tämän yhdistelmän Häkkinen hyväksyy) sekä *hämärä*, *hämmentää* ja *häämöttää*. Kaikki mainitut sanat ovat ainakin jollain tasolla ekspressiivisiä ja niitä tulisi tarkastella pitäen silmällä sitä, että sanajohto näissä tapahtuu jos- sain määrin eri tavalla kuin affektinsa puolesta neutraalissa sanastossa. Tätä tutkimusta vain on toistaiseksi tehty kovin vähän.

Ekspressiivisyyden alalajin muodostavat deskriptiiviset ja onomatopoeettiset sanat, joiden joukosta karsintaa on ehkä eniten tehty ver- rattuna laajempiin suomen kielen etymologisiin sanakirjoihin. Näidenkin osalta tutkimus on vielä pahasti kesken. Deskriptiivisiä sananselityksiä kritisoidaan usein siitä, että sanoja mainitaan deskriptiivisiksi tai onomatopoeettisiksi ilman selvempiä perusteluja. Häkkinen on pyrkinyt tässä menemään astetta pidemmälle, koska muutenkin kommentoi etymologioita laajasti. Tosin hänen näkemyksensä deskriptiivisyydestä on melko yksipuolinen, kun hän deskriptiivisanojen takaa lähes poikkeuksetta etsii ään- tä, jota kuvaisi alkuaan onomatopoeettinen sa- navartalo. Rohkenen olla eri mieltä esimerkiksi siitä, että *mojovan* takana olisi "jomottavaa ki- vun tunnetta kuvaava tai jyskyttävää ääntä jäl- jittelevä" sana, kun sen lähisukukielten vasti-

neet verkitsevät 'vaikuttamista, tehoamista'.

Tätä ongelmallista sanaryhmää ei vielä avata etymologiasta kiinnostuneelle lukijalle pelkästään sillä, että käännetään vierassanat *deskriptiivinen* ja *onomatopoeettinen* yleiskielelle 'kuvaavaksi ja [- -] ääntä jäljitteleväksi', koska tällainen selitys saattaa synnyttää enemmän kysymyksiä kuin valaisee asiaa. Millainen lienee esimerkiksi se nopean etenemisen ääni, jota *kiittää*-verbin vartalo jäljittelee? Kyseisen verbin selityksessä toistuu myös se vanha käsitys deskriptiivisanoista, että niiden vartalot olisivat kehittyneet äänteellisen motivaation kautta erikseen eri kielissä, tässä tapauksessa suomessa, karjalassa ja virossa. Näin läheisten sukukielten välillä varsinkaan tätä ei ole syytä olettaa. Kielen ainekset ovat yleensä paljon vanhempia kuin luullaan, ja myös deskriptiivisanat sisältävät hyvin vanhoja aineksia, jotka sinänsä uusissa ekspressiivisissä johdoksissa varioivat enemmän kuin sävyiltään neutraalien sanojen vartalot. Tästä johtuu pohjimmitaan toisiaan vastavien sanojen äänteellinen epäsäännöllisyys.

Paljon mietittävää Häkkisen ekspressiivisanoja koskevat pohdinnatkin joka tapauksessa antavat tuleville etymologeille. Tutkimusmenelmätkin kaipaavat tältä osin vielä hienosäätöä.

Lukijaystävällinen teos

Varsinainen sanakirjaosuus päättyy sivulle 1550, lähdeluettelo on laajuudeltaan 21 sivua ja hakemistot vievät kirjan loppuosasta kuutisenkymmentä sivua. Hyödyllisempi viime mainituista on sanahakemisto, josta löytyy artikkeleissa käsiteltyjä sanoja, jotka eivät ole hakusanoja. Hakemisto ei kuitenkaan liene täydellinen, ainakaan sieltä ei löydy sanaa *ronkka*, jota on kyllä käsitelty hakusanan *lonkka* yhteydessä. Toinen hakemistoista on henkilöhakemisto, joka sisältää esimerkiksi uudissanojen sepittäjiä tai sanoihin muuten läheisesti liittyviä henkilöitä. Näistä olisi Aatamin ja Eevan kyllä joutanut jättää mielestäni poisikin.

Vaikka olen tuonut esiin joitakin mieltäni vaivaavia seikkoja, on kuitenkin selvää, että Kaisa Häkkisen *Nykysuomen etymologinen sanakirja* on erinomainen lisä jokaisen suomen kielen harrastajan kirjahyllyyn. Lukijaystävällisyytensä, täsmällisyytensä ja luotettavuutensa tähden se tulee epäilemättä saavuttamaan suuren suosion ja sitä voi huoletta suositella jokaiselle sanojen alkuperästä kiinnostuneelle.

Kirjoittaja on suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen professori Helsingin yliopistossa.